

## ПІЗНАННЯ ПРОСТОРОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ МАТЕРІАЛЬНОГО ВИРОБНИЦТВА В ЕКОНОМІЧНІЙ ОСВІТІ

Семенов В.Ф.

*У статті ретроспективно розглянуто підходи до пізнання просторової організації матеріального виробництва у економічних вищих навчальних закладах на прикладі Одеського державного економічного університету. Дана характеристика етапів становлення і вивчення регіональної науки в нашій країні з початку двадцятих років минулого століття по сьогоднішній час.*

**Ключові слова:** *схеми розміщення виробництва, економічна географія, регіональна економіка, просторова організація, економічна освіта, регіональні підходи*

В регіональній економіці базовим поняттям є економічний простір, який складається з множини матеріальних об'єктів і зв'язків між ними. Для функціонування економічного простору найважливішими є проблеми його організації. З огляду на те, що просторова організація матеріального виробництва має одночасно і стихійний і цілеспрямований характер, виникає безліч напрямків її пізнання. Як цілком справедливо зауважує Гранберг О.Г., в історії пізнання економічного простору після античних філософів (Арістотеля, Платона), утопістів (Т.Мора, Р.Оуена) і перших класиків економіки XVII – XVIII ст. (А.Сміта, Д.Рікардо) довгий час тривав спокій - панувала спрощена концепція «замкненої країни без розмірів», себто не враховувалась взаємодія виробничих чинників, відстані й транспортні видатки, немобільність природних ресурсів, конкурентні переваги тих чи інших місць виробництва [1, с.41]. Такі спрощені підходи було порушено лише у XIX-XX ст. теоріями розміщення Й. Тюнена, В.Лаундхарта, А.Вебера, А. Льоша, У.Айзарда й багатьох інших дослідників, що створили новий науковий напрямок «регіональна наука», який сьогодні бурхливо розвивається й перетворюється у фундаментальну синтетичну галузь світової науки, яка володіє системним підходом до простору, заселеного людиною.

Ціль статті – показати в ретроспективі на прикладі Одеського державного економічного університету основні підходи до вивчення й пізнання економічного простору, просторової організації виробництва у навчальному процесі цього відомого в Україні і за її межами навчального закладу.

Зародження теорії регіональної (просторової) економіки і її розвиток здійснювалися головним чином на Заході. В Росії, потім в СРСР не існувало теоретичних досліджень з регіональної економіки. Проблеми економічного простору займали чільне місце у дослідженнях вітчизняних економіко-географів, які навіть в умовах ідеологічних обмежень отримали наукові результати, які створили майбутній базис вітчизняної регіональної економіки ще до зближення її з західними науковими течіями. Ще на початку існування СРСР, коли створювалися перші вищі економічні навчальні заклади, багатовекторні проблеми розміщення виробництва, ресурсів, населення отримали відображення в навчальних планах і програмах цих ВНЗ в одній з основних навчальних дисциплін - економічній географії. З часом, синхронно змінам, старі практичні підходи до господарювання втрачали своє значення, формувалися різні нові наукові напрямки і школи, відповідно коригувалися й змінювалися навчальні плани підготовки фахівців з економіки.

На території СРСР дисципліна «Економічна географія» протягом багатьох десятиліть мала велике значення і була обов'язковою для вивчення усіма майбутніми фахівцями, й не тільки економістами. Поруч зі специфічними для економічної географії питаннями вивчення дійсності з просторових позицій, не у цілому, а у диференціації світу на країни, регіони, місцевості, центральними у навчальних планах і програмах того часу були економічні засади, значення та умови здійснення плану електрифікації й також питання просторової організації виробництва та розподілу. Викладання економічної географії мало й ідеологічну забарвленість: на рівні ідеологічних інститутів офіційно вважалось, що економічна географія, «...мала озброювати пролетаріат знаннями про протиріччя між виробничими відносинами й виробничими силами епохи імперіалізму, розміщення й рух цих протиріч у просторі, їхні особливості й концентрацію у певних районах, на певних ділянках

суспільного розвитку, орієнтувати у конкретній ситуації даного періоду, відображати загальну кризу капіталізму, занепад сил світового капіталу, перспективи світової революції, давати на карті план побудови соціалізму, виявляти особливості розвитку окремих районів й специфічні особливості класової боротьби в них» (журнал «Проблемы экономики», 1931 р.). Але насправді суспільним замовленням тодішньої економічної географії було вивчення закономірностей основних галузей народного господарства, виробничо-територіальних комплексів, економічних районів, тобто пізнання просторової організації матеріального виробництва. Викладання економічної географії спиралось на теоретичні ідеї наукової школи Баранського- Колосовського, основою якої були принципи територіальності й комплексності досліджень, вивчення географії природних ресурсів, умов людського життя, географії населення й населених пунктів, процесів і типів розселення, господарського освоєння територій, типів господарств, також й процесів економічного районування й розвитку економічних районів різного типу як великих і складних систем, енерго-виробничих циклів і територіально-виробничих комплексів. Ще в ті роки були закладені підвалини соціогеографії, злиття економічного й соціального аспектів науки й появи нової комплексної дисципліни «Економічна і соціальна географія», яка поряд з економічною ефективністю (підвищення продуктивності праці, підвищення матеріального добробуту й іншими економічними досягненнями територіальних утворень) почала вивчати й соціальну ефективність, тобто рівень якості життя населення у його просторовому вимірі. Можна сказати, що тодішні вчені економіко-географи визначили як головні, саме соціальні, а не виробничі пріоритети й тим самим рівень їхніх наукових здобутків у площині соціологізації економічного простору наближався до західних теорій.

У Одесі процес вивчення економістами просторової організації матеріального виробництва було доручено професору Сухову О.О., який у травні 1921 р. очолив кафедру економічної географії у Одеському інституті народного господарства й викладав цей предмет у інших навчальних закладах міста. О.О. Сухов видав підручник «Економічна географія України» (Харків\_Одеса, 1927р.), де матеріал про просторову організацію матеріального виробництва викладено головним чином з позицій московської школи М.М.Баранського, але враховувалась й історико-географічна специфіка України, яка є актуальною й показовою й у наш час. У своїх дослідженнях професор Сухов О.О. використовував галузево-статистичний напрямок, методи економічного районування, зокрема був автором одного з варіантів мережі економіко-географічного районування України, в якій чільне місце було відведено природним, економічним, соціальним, історичним, регіоноутворюючим чинникам територіального розподілу праці, застосуванню статистичних й балансових методів. Особливе місце Сухов О.О. відводив аналізу і передбаченню сукупностей господарських процесів, що утворюють відповідні просторові системи матеріального виробництва [2,с.48-80].

Представник одеської школи Пробст А.Є. приділяв велику увагу територіальному розвитку й раціоналізації паливно-енергетичного балансу, досліджував територіальну структуру споживання вугілля, зокрема показав як транспортні тарифи наприкінці 30-років ХХ століття сприяли домінуванню донецького вугілля в Європейській частині і як під впливом науково-технічного прогресу нафтопродукти та природний газ звели нанівець залежність економіки Центральної Росії від донецького вугілля, який потім використовувався лише в Україні. Пробст А.Є. розробляв схеми територіального планування економіки східних районів СРСР, створив схему районування паливно-енергетичного комплексу країни, був палким прихильником масового виносу енергомістких виробництв у східні регіони і противником понад далеких перевезень сировини, матеріалів, готової продукції [3,с.18]. Пробст А.Є. з одного боку підтримував ідею М.М. Колосовського про те, що «комплекс - це організація», що істинний комплекс - це своєрідна системна організація елементів, котра характеризується максимально жорсткою структурною складовою. Проте він вважав, що у найбільшій мірі ця складова представлена у системі виробництва, оскільки та спирається не тільки на закріплені (через державні стандарти, планові нормативи тощо) взаємодоповнюючі технологічні процеси, а й на внутрішньо регіональні економічні зв'язки. Пробст А.Є. вважав, що концепцію територіально-виробничих комплексів М.М. Колосовського можна застосовувати насамперед, до машинобудівельного виробництва, виступав з ідеєю створення поясів супутніх виробництв навколо головного складального центру. Виробничо-технологічні зв'язки у ТВК, на його думку, хоч і

підтримують жорсткий кістяк структури комплексів, але мають бути не статичними, а досить мобільними, й еластичними, відкритими для приєднання нових елементів. Тоді такі погляди підтримували не всі економісти - розміщенці. Досить значна частина дослідників сповідувала ідею територіального комплексу не як системи вільних економічних зв'язків, а як систему господарських об'єктів зі заздалегідь заданими характеристиками їхніх матеріально-технічних зв'язків, а метод їхнього структурування мав виходити з принципів синтезу структури, тобто з виявлення кістяка структури й інших пов'язаних з ним елементів системи, які забезпечують її оптимальне функціонування. Принцип комплексності споріднених виробництв, взаємодоповнюючі зв'язки на певній території використовується сьогодні в багатьох країнах для організації нових ефективних форм територіальної організації господарства. Це говорить про те, що від вчення Пробста А.Є. можна провести логічний ланцюжок до сучасних концепцій територіальних мереж, альянсів, кластерів, які досліджуються вченими України й, у тому числі, вченими Одеського державного економічного університету.

Кардинальні зміни в державі у другій половині 80-х років XX століття призвели до перегляду навчальних планів, назв і змісту багатьох дисциплін. Були враховані досягнення регіональної науки Заходу, яка збагатила вивчення економічного простору новими прагматичнішими методами дослідження й витіснила описову економічну географію. У 1986 році навчальна дисципліна «Економічна географія СРСР і зарубіжних країн» трансформувалася в дисципліну «Розміщення продуктивних сил та економіка районів СРСР», потім – в «Розміщення продуктивних сил та регіональна економіка». Основною метою вивчення нового тоді курсу було надання студентам теоретичних знань та набуття ними практичних навичок щодо територіальної організації продуктивних сил України в умовах ринку, аналізу стану і визначення головних напрямків регіонального розвитку економіки в умовах ринкових відносин, вирішення проблем управління регіональним соціально-економічним розвитком та питань самоврядування, застосуванню моделей просторової організації матеріального виробництва. Студентам пропонуються конкретні методики досліджень, використання масової інформації, нові оригінальні теорії й концепції.

Тоді ж до навчальних планів були введені курси екологічного спрямування: «Охорона навколишнього середовища», «Економіка природокористування», «Соціальна екологія». Тут виходили з того, що взаємодії економіки регіонів з навколишнім середовищем, характеризуються низкою концептуальних положень про нерозривність функціонування суспільства, економіки й біосфери. Будь-яка держава не може ігнорувати такі об'єктивні фактори як вичерпність природних ресурсів. Діяльність суспільства повинна бути обов'язково врівноважена з існуючою екологічною ситуацією, щоб не вступати в протиріччя з екологічними законами, що приводять до негативних змін і необоротних процесів. Тобто соціально-економічна діяльність суспільства не повинна підривати природну основу здорового фізичного й психічного розвитку людини. Керуючись думкою про необхідність відходу від традиційного витратного економічного мислення, завоювання вищого рівня нового еколого-економічного мислення було прийнято рішення про впровадження до навчальних процесів дисциплін, які виховували б у майбутніх фахівців з економіки розуміння сприятливої взаємодії суспільства й природи, ліквідації протиріч між екологічними й економічними інтересами.

Цікаво, що першим дослідив економічні й екологічні зв'язки на прикладі регіону засновник сучасного поняття «регіональна економіка» У. Айзард, опублікувавши велику працю «Еколого-економічний аналіз для регіонального розвитку» (1972р.). З регіональною економікою екологію поєднує те, що будь-яка територія (регіон) змістовно являє собою екосистему й тому головний сенс регіонального розвитку полягає у позитивній чи негативній динаміці екосистем під впливом людини. Людина, створюючи виробництво, породжує просторову неузгодженість територіального поєднання різних за типом ретрансляторів – сільськогосподарських, промислових, інфраструктурних екосистем, природно-промислових ландшафтів тощо. В регіоні з одного боку, спостерігається бажання зберегти природний потенціал від техногенного впливу, забезпечити сталість біосистеми, з іншого боку – задовольнити потреби суспільства за рахунок розвитку виробництва, введення нових потужностей, появи урбанізованих районів. Тому цілком логічними мають бути пошуки оптимальної, вільної від антропоцентризму в природокористуванні, толерантної до природи, еколого-економічної моделі регіону. Ці пошуки мають здійснюватися шляхом диверсифікації функцій сільськогоспо-

дарських, промислових екосистем, міграцій населення із міст в сільську місцевість, перерозподілу навантаження на довкілля. У регіоні діють підприємства, які мають різну економічну й екологічну ієрархію, що є надзвичайно актуальним при вдосконаленні економічного механізму регіонального природокористування. Отже постає завдання забезпечення регіонального розвитку у погодженості з законами природи.

За результатами багаторічних досліджень в Одеському державному економічному університеті сформовано та опрацьовано значиму у науковому відношенні концепцію регіональної економіки, яка передбачає синтетичну характеристику регіональних досліджень, яка може опиратися і на опитування і на конкретиці й водночас на живих фактах, що пояснюють ресурсний потенціал регіонів, їхнє виробництво, сферу послуг, системи розселення, ринки, їхню конфігурацію, просторову й історичну експансію, характер сільського життя й розвиток міст, може запропонувати сучасні методи досліджень регіонального розвитку. Позиція вчених-регіоналістів ОДЕУ полягає в тому, що на сучасному етапі регіональна економіка в процесі свого розвитку виражає відносини, що виникають між центром країни і регіонами, між самими регіонами, а також всередині регіонів з приводу виробництва, розподілу, обміну та споживання продукту виробничої діяльності. Поняття «регіональна економіка» передбачає наступну парадигму: економіка України - просторово неоднорідний організм, що функціонує на основі вертикальних і горизонтальних економічних, соціальних і політичних взаємодій і входить в систему світових глобалізаційних господарських зв'язків. При цьому, національна економіка має розвиватися у напрямку пошуку стійкої цілісності в регіональному різноманітті при неоднаковому впливі глобалізації на різні частини національного простору.

Така наукова позиція підтверджується тим, що в сучасних умовах світового суспільного процесу регіони не можуть не перебувати в полі глобалізаційних процесів і тому їхній розвиток повинен відповідати загальносвітовим закономірностям, умовам і тенденціям, але, зрозуміло, з всебічним урахуванням української специфіки, територіальних особливостей і конкретних місцевих обставин. У цьому річизі не можна не враховувати велику проблему української дійсності - диференціацію відтворювальних можливостей регіонів і їхньої ролі у формуванні і використанні засобів державного бюджету, що служать умовами поляризації в розвитку різних регіонів, в ході якої на одному полюсі розвиваються регіони, що концентрують переважну частину владних повноважень і фінансових ресурсів, на іншому – регіони, які не володіють в необхідних обсягах ні тим, ні іншим. В результаті формуються міжрегіональні диспропорції. Замість прагнення наблизитися один до одного, регіональні еліти і представники політичних рухів, прагнучи бути «першими серед рівних», отримати якнайбільше привілеїв та пільг, активно використовують засоби політики (зокрема, етнонаціональної), монополізм у всіх його проявах. Виникає загроза утворення в рамках єдиного економічного простору країни, з одного боку, привілейованих регіонів-лідерів, з іншого - решта регіонів. Сучасне пізнання просторової організації виробництва опирається на парадигму регіональної економіки як практично єдиної наукової дисципліни, що займається конкретною територією. При цьому підкреслюється, що вся економічна діяльність, включаючи фінансово-банківську і розрахунково-аналітичну, відбувається на конкретній території і ці її особливості, а також ресурсний потенціал, структуру господарства і рівень розвитку економіст зобов'язаний знати досконально. Значну увагу приділяється теорії й новим концепціям регіональної економіки, інноваційності регіонального розвитку, регіонального управління, пошуку нових форм територіальної організації продуктивних сил регіонів. Вказується на те, що роботи класиків регіональної економіки мають продовження, відбувається еволюція теорії регіонального розвитку, яка йде двома шляхами: включення нових нематеріальних факторів в теорію розміщення (якість життя, кваліфікація персоналу, прив'язаність людей до своєї місцевості, а оскільки нематеріальні фактори важче піддаються кількісній оцінці, то виникла необхідність в створенні нового інформаційно-аналітичного інструментарію для регіональної економіки); вивчення розвитку не лише галузей, що створюють матеріальні продукти а й розгляд нових об'єктів розміщення: інновацій, нових знань, технологій тощо. Іншими словами, нематеріальне виробництво - це парадигма сучасного соціально - економічного розвитку. Концепції розвитку регіонів характеризуються наявністю протиріч і відповідають основним принципам регіональної політики, оскільки дозволяють враховувати тенденції глобалізаційних й інтеграційних про-

цесів, характер зміни просторової влади держави й сучасних конкурентних відносин, що визначає можливість їхньої адаптації з урахуванням особливостей розвитку національної економіки й означених пріоритетів. Сучасні економічні умови через їхній динамізм і диспропорції у рівні розвитку територіальних утворень (депресія, стагнація, сталість) передбачають модифікацію форм організації регіонального економічного простору як складних і багатофункціональних систем. Нові парадигми розвитку регіональної економіки передбачають вибір й обґрунтування вектора трансформаційних процесів, формалізацію альтернативних моделей розвитку регіонів, й також визначення основних детермінант, що забезпечують активізацію регіонів й узгоджуються з соціальними цінностями регіональних громад[4].

## ВИСНОВКИ

Одним із магістральних напрямків дослідження проблем просторової організації матеріального виробництва є адекватність оцінки рівня забезпеченості певної території різноманітними видами ресурсів та організації їхнього раціонального використання. У цьому сенсі перспективи наукових досліджень регіоналістів ОДЕУ спрямовані на вивчення проблем ефективного використання економічного потенціалу, тобто факторів, ресурсів та потужностей (можливостей) регіону. Подальшої розробки потребують методологічні аспекти формування регіональних соціально-економічних систем, особливо коли має місце неоднозначна оцінка сучасних регіональних особливостей соціально-економічного розвитку. Вимагають розв'язання проблеми регулювання та управління регіоном як цілісною структурою. Оскільки попереду адміністративно-територіальна реформа, яка очікується в Україні, необхідно здійснювати пошук нових шляхів удосконалення управління регіональними господарськими системами, здійснювати дослідження їхньої структури, особливостей та напрямків перспективного розвитку. Питання підвищення раціональності та повноти використання ресурсного потенціалу регіону тісно пов'язані з питанням удосконалення регіональної управлінської діяльності, пошуком адекватних форм і методів регулювання, максимальними можливостями функціонування територіального утворення з врахуванням зовнішніх і внутрішніх факторів впливу. Перспективами подальших розробок у предметній сфері можна визначити проведення досліджень у напрямі комплексного, міждисциплінарного вивчення передумов і становлення регіональної економіки, регіонального управління, їхнього правового, інституційно-фінансового забезпечення, політичних, соціально-економічних аспектів, й також наукового обґрунтування з метою сприяння кращому розумінню, осмисленню регіональної проблематики та визначенню перспективних шляхів щодо оптимізації регіональних процесів в контексті здійснюваних в країні сучасних реформувальних.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гранберг А.Г. Основы региональной экономики. / А.Г. Гранберг — М.:ГУ ВШЭ, 2004. — 495 с.
2. Сухов О.О. Економічна географія України. / О.О. Сухов — Харків-Одеса, 1927. — 246с.
3. Пробст А.Е. Региональная экономика и экономическая география. / А.Е. Пробст — Л., 1975. — 348с.
4. Семенов В.Ф. Регіональна економіка: навч. посібник / В.Ф. Семенов — К.: МП Леся, 2008. — 595 с.